

CELÂLEDDİN ED-DEVVÂNÎ VE FATİHA SÛRESİ TEFSİRİ

JALAL AL-DIN AL-DAWANI AND HIS COMMENTARY OF THE SURAH OF AL-FATIHA

MEHMET ÇİÇEK

Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı
Assoc. Prof., Kocaeli University, Faculty of Theology, Department of Tafsir

mehmet_cicek34@hotmail.com

orcid.org/0000-0002-8553-9448

ESAT YILMAZ

Diyanet İşleri Başkanlığı
Presidency of Religious Affairs

esat_y@hotmail.com

orcid.org/0000-0002-2322-9575

MAKALE BİLGİSİ ARTICLE INFORMATION

Makale Türü	Article Type
Araştırma Makalesi	Research Article
Geliş Tarihi	Date Received
1 Ağustos 2018	1 August 2018
Kabul Tarihi	Date Accepted
15 Ocak 2019	15 January 2019
Yayın Tarihi	Date Published
Haziran 2019	June 2019
Yayın Sezonu	Pub Date Season
Haziran	June
DOI	https://doi.org/10.14395/hititilahiyat.449928

Atıf/Cite as

Çiçek, Mehmet – Yılmaz, Esat. “Celâleddîn Ed-Devvânî ve Fatıha Sûresi Tefsiri”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi - Journal of Divinity Faculty of Hitit University* 18/35 (Haziran-June 2018): 1-22.
<https://doi.org/10.14395/hititilahiyat.449928>

İntihal/Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.
This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software.

<http://dergipark.gov.tr/hititilahiyat/>

Copyright © Published by Hitit University, Divinity Faculty – Journal of Divinity Faculty of Hitit University,
Çorum, Turkey.

Celâleddîn ed-Devvânî ve Fatiha Sûresi Tefsiri

Jalal al-Din al-Dawani and His Commentary of the Surah of al-Fatiha

Abstract

Interpretation of the Qur'an that started with the appearance of the Qur'an on the scene of history refers to a continuous act lasting to the doomsday. So, we will deal with a figure whose interpretation of the Qur'an could be considered under the title of commentary of allusion (*ishari*), Jalal al-Din al-Dawani. We will first present the tafsir works of al-Dawani. Then we will edit his exegesis of the surah of al-Fatiha based on six manuscript copies. Also we will try to evaluate his work.

When we look at al-Dawani's studies of Qur'anic exegesis, we can see al-Dawani chooses a specific issue as the subject. So, his commentary of the surah of al-Fatiha is a sample of this. The commentary is consists of two parts. The first part examines the relationship of God to creatures, while the second part is about the relationship of creatures to God. Al-Dawani first differentiates the essence of God from His attributes, then studies on the quality of relationship of Divine attributes to creatures in the first part of the commentary of the surah. In the second part, he questions the possibility of reaching God from the world of abundance. Here, he states that *arifs*, the owners of sayr u suluk, and *ahl al-istidlal* who hit the right are bestowed favor while he describes those who could not go beyond the curtain of abundance as those who are subjects of God's anger and who go astray.

Key Words: Al-Dawani, Surah of al-Fatiha, Qur'anic Exegesis, Ahl al-kashf, Ahl al-istidlal.

Summary

Preferring the concept of ishara instead of ta'wil in the historical process, Sufis utilized the concept of ishara regarding the qur'anic exegesis in two meanings. The first is interpretations whose moral emphasis is strong in relation to zuhd, which came to mind at the first place. The second one is symbolic expressions having a theoretical language that was seen in Ibn Arabi and Sadr al-Din al-Kunawi. Although this language comprises a comprehensive approach to the world, and therefore the Quran as well, it has not produced a general discourse regarding tafsir, but instead has focused on certain chapters and verses. For example, the language that formed around the chapter of "Ikhlas" is an original example of this phenomenon. One of the commentators in this tradition is Dawani, who is the subject of this article. However, we will not look at Dawani's commentary on the tafsir of the chapter of "Ikhlas", but instead we will analyze his epistle on the chapter of al-Fatiha, which we believe to be using the same rhetorical devices.

Dawani, who was born in a village nearby Iran's Kazerun, has been influential, not only in his own region, but also in different cultural basins such as Anatolia, Khorasan and Transoxiana. The fact that his epistle on the tafsir of the chapter of al-Fatiha is extant in twelve manuscripts (according to our own findings) in Turkish libraries is a clear indicator of this influence. One of his Anatolian students is Abdurrahman ibn Ali ibn Muayyad-zada al-Amasi, also known as simply Muayyad-zada. It is narrated that Muayyad-zada had an important role in the dissemination of his works and his views in Ottoman lands. This is also remarkable, in that it show that in the Islamic world political border are not representative of cultural borders.

It is possible to group Dawani's tafsir works under three headings. Since he did not write a tafsir on the entire Quran his works consist of tafsirs on entire chapters, tafsirs on verses, and tafsir works as commentaries. In this article, we will examine one of Dawani's chapter tafsirs, namely his tafsir on the chapter of al-Fatiha. In light of the extant manuscripts and other data, we have not been able to determine exactly the epistle's date of composition, since we

have not been able to find the author's manuscript. However, there is no doubt in the examined manuscripts that the epistle belongs to Dawani.

In this article, we will present a critical edition of the tafsir on the chapter of al-Fatiha, based on six of the twelve extant manuscripts. The manuscript used as the primary manuscript for this edition is located in Suleymaniye Library Esad Efendi Collection nr. 1143. This manuscript was chosen because it contains the entirety of the work, including a note of completion (farag).

Dawani's tafsir on the chapter of al-Fatiha consists of two parts. In the first part, God's relation to the world is highlighted, whereas in the second part it is the world's relation to God that is highlighted. Dawani, in the beginning of the chapter, distinguishes between God's essence and his attributes, and examines the quiddity of the relation between the attributes and the world. In the second part, he investigates that possibility of reaching God from the world of multitude. In this regard, he says that the "knowers" (arifun), the people of sayr-i suluk, and those of the rationalists who reach correct conclusions have been given blessings, whereas those who are unable to surpass the veil of multitude have strayed from God's path.

Contravening what is customary, this commentator does not examine the chapter starting with tradition (riwaya) followed by rational commentary (diraya). Dawani, who does not have anything remarkable to say regarding traditions, also does not interpret the chapter using rational/inferential methods. On the contrary, he examines the chapter using the theoretical terminology of kashf, which is mostly seen in the mystical tafsir literature. Accordingly he uses an ishraqi language to deal with theological (kalami), philosophical and mystical (sufi) elements that he encounters in the chapter.

We believe that Dawani's epistle is in one regard a work of methodological character, trying to reveal the grounding for the relation between interpretation (ta'wil) and mystical (ishari) interpretation. From this viewpoint, it exemplifies a different kind of activity than general works on tafsir. Moreover, since it is impossible to know God's essence, this also negates the assertion of certitude in ascertaining meaning. Nonetheless, the interpretations that are put forth cannot be claimed to be completely subjective, since the world is not independent of God.

Öz

Kur'an'ın tarih sahnesine inmesiyle başlayan tefsir faaliyeti, kıyamete kadar devam edecek bir eyleme işaret eder. İşte biz bu makalede Kur'an'a dair yorumlarını işârî tefsir başlığı altında değerlendirebileceğimiz bir simayı, Celâleddîn ed-Devvânî'yi ele alacağız. Makalede Devvânî'nin tefsire dair çalışmalarını öncelikle sunacağız. Devamında Fatiha suresine dair yaptığı tefsiri tespit ettiğimiz yazmalar arasından 6 tanesi ışığında tahkik edeceğiz. Ayrıca Fatiha suresi risalesini değerlendirmeye çalışacağız.

Devvânî'nin tefsir çalışmalarına baktığımızda belli bir meseleyi kendisine konu edindiğini söyleyebiliriz. İnceleyeceğimiz Fatiha suresi tefsiri çalışması da bundan âzâde değildir. Şöyle ki sûre iki kısımdan oluşmaktadır. İlk kısmında Allah'ın varlıkla ilişkisine işaret edilirken ikinci kısımda varlığın Allah'la ilişkisi ele alınmaktadır. Devvânî de surenin ilk kısmında Allah'ın zâtı ile sıfatlarını ayırarak sıfatların varlıkla ilişkisinin nasıllığını incelemektedir. İkinci kısımda ise çokluk âleminden Allah'a ulaşmanın imkânını irdelemektedir. Bu meyanda o; ariflere, seyr-i sülûk sahiplerine ve isabet eden istidlal ehline nimet verildiğini söylerken çokluk perdesini aşamayanları Allah'ın yolundan uzaklaşanlar ve sapanlar olarak nitelemektedir.

Anahtar Kelimeler: Ed-Devvânî, Fatiha suresi, Tefsir, Keşf ehli, İstidlal ehli.

GİRİŞ

Tefsir'e dair yapılan çalışmalarını farklı başlıklar altında tasnif etmek mümkündür. Bu çalışmalar tarihsel kesitleri merkeze alan tabakât türü eserler olabileceği gibi Irak, Endülüs, Osmanlı gibi belli bir coğrafyayı ön plana çıkaran eserleri de içerebilmektedir. Bölge merkezli, coğrafyayı öne çıkaran çalışma sahalarından biri de Osmanlı tefsir düşüncesidir. Ancak Osmanlı tefsir düşüncesi üzerine fikir yürütmek zorlu bir sürece işaret eder. Zira bu dönemin literatürü tam olarak tasnif edilememiştir. Bunun birçok nedeni olduğu ileri sürülebilir. Kanaatimizce bunun en önemli nedenlerinden biri, bu birikimin önemli bir yekününün yazma eserlerden oluşmasıdır. Diğer bir nedeni ise Osmanlı dendiğinde geniş bir coğrafî alanın söz konusu olmasıdır. Bu coğrafî alan her ne kadar siyasî bir sınırı gösteriyorsa da inceleyeceğimiz Devvânî örneğinde olduğu gibi farklı bir bölgede (İran) ortaya çıkmakla birlikte Osmanlı coğrafyasına etki eden çalışmaları da eklediğimizde bunun siyasî bir sınırdan ziyade kültürel bir sınıra işaret ettiğini gözden kaçırmamalıyız.

Mevcut veriler ışığında Osmanlı tefsir geleneğine baktığımızda, iki ana damar üzerine inşa edildiğini söyleyebiliriz. Bunların ilki özellikle şerh ve hâşiye literatürünü de bünyesinde taşıyan dil/belağat ağırlıklı damardır. Bu damar, büyük oranda metnin anlaşılmasına odaklanan eğitsel boyutu da olan bir yapıdadır. Ayrıca bu damar kendisine hedef olarak Kur'ân'ın eşsizliğini ve i'câzını ortaya koymayı da alır. İkincisi ise özellikle vahdet-i vücud düşüncesinin de etkisiyle işârî yorumun Kur'ân ayetleri üzerinden işlenmesidir. Bu, Osmanlı toplumunun tasavvufî bir bünyeyi uhdesinde taşımasıyla yaygınlaşmış ve çeşitlenmiştir. Burada dikkat çekici olan nokta, marifetlerle renklendirilen bu söylem dilinin büyük oranda sembolik bir dilden oluşmasıdır. Bu sembolik dil, bazen marifetler ve nasihatler şeklinde tezahür ederken bazen de teorik bir dilin inşasına dönüşmüştür. Söz konusu teorik dil; Râzî (ö. 606/1210) sonrası oluşan yapıyı olumlar tarzda kelam, felsefe ve tasavvufun mezcedildiği bir söylem hüviyetindedir. Bu söylemin tefsir özelinde de bir yansımalarının olduğunu söyleyebiliriz. Şöyle ki bu söylem, varlığa ve dolayısıyla Kur'an'a yönelik kapsayıcı bir bakışı içerse de genel bir tefsir inşasından ziyade belli sure ve ayetlere yoğunlaşan yapıdadır. Mesela "ihlas" suresi üzerinden oluşturulan dil, bunun özgün örneklerinden biri olarak kabul edilebilir. Zira "ilk varlık"ı kendisine konu edinen felsefî söylem (metafizik) ile Allah'ın kendisini/tevhidini tanıttığı ihlas suresi "ortak bir dil" inşasına zemin sunar. Onun için özellikle İbn Sina ile başlayan "ihlas suresi tefsiri" ve şerhleri bu zeminin iz düşümleri olarak okunabilir. Bu makalede ele alacağımız Devvânî de bu geleneğin ilk şârihidir. Her ne kadar biz makalemizde Devvânî'nin söz konusu ihlas suresi tefsiri şerhini ele almayacaksak da aynı söylem diline işaret edeceğini düşündüğümüz "Fatiha Suresi"ne yazdığı risaleyi inceleyeceğiz. Belirtmeliyiz ki İhlas suresi Allah'ı tanıttığı gibi Fatiha suresi de O'nun varlıkla ilişkisini ve varlığın/insanın O'nunla ilişkisini bize verir.¹ Bu ikili ilişkiyi Kur'ân'da farklı ayetler üzerinden incelemek mümkünse de sure bazında en yoğun yapılan tefsirin "Fatiha suresi" tefsirleri olduğunu kolaylıkla söyleyebiliriz.

Risaleyi ele almadan önce müellifimiz Celâleddin ed-Devvânî hakkında kısaca bilgi verelim.

---

¹ Benzer bir değerlendirme için bk. Cevdet Akbay, Celâleddin ed-Devvânî ve Tefsîru Kûl Yâ Eyyuhel Kâfirûn (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1987), 23.

1. CELÂLEDDÎN ed-DEVVÂNÎ'NİN HAYATI

Tam ismi Ebû Abdullah Celâleddin Muhammed b. Es'ad b. Muhammed ed-Devvânî es-Siddîkî eş-Şâfîî'dir.² Şeceresinin Hz. Ebû Bekir'e ulaşmasından dolayı Devvânî'nin, eserlerinde "Siddîkî" nisbesini kullandığı³ görülmektedir. Ayrıca Kâzerûn şehrine nispetle kendisine Kâzerûnî de denilmiştir.⁴ Kaynakların verdiği bilgilere göre hicrî 827-830 (mîlâdî 1424-1427) yılları arasında İran'ın Kâzerûn şehrine bağlı Devvân köyünde dünyaya geldiği zannedilmektedir.⁵ Ancak doğum tarihiyle ilgili farklı bir kayıt olarak *ed-Dav'ü'l-lâmi'* yazarı Sehâvî (902/1497), eserinde Devvânî'nin 897 yılında 70 küsur yaşında ve sağ olduğunu aktarmaktadır.⁶ Buna göre 827'den önce doğmuş olması da muhtemeldir. Kaynaklarda Devvânî'nin, Şiraz'da yaşadığı⁷ Kazerun'da vefat ettiği ve doğduğu yer olan Devvân'da gömüldüğü⁸ aktarılmaktadır. Devvânî'nin vefat tarihiyle ilgili kaynaklarda ortak bir görüşün olmadığı dikkati çekmektedir. Nitekim hicrî 902,⁹ 907,¹⁰ 908¹¹, 918¹², 928¹³ gibi tarihler zikredilmektedir.¹⁴ Vefat tarihiyle ilgili kesin bir bilgi kaynaklarda belirtilmemekle birlikte Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisinde ölümü 908/1502 olarak kaydedilmiştir.

2. İLMÎ KİŞİLİĞİ

Devvânî'nin babası Es'ad'ın "*es-Sevâdü'l-A'zam*" adlı bir tefsiri bulunmasından da anlaşılabilir gibi o, âlim ve soylu bir aileye mensuptur. Devvânî'nin babası, Kâzerûndaki Câmiu'l-mürşidî'de müderristir. Kaynakların verdiği bilgiye göre o, babasından alet ilimleri,

² Müellif'in ismine dair Devvânî, Mevla Muhakkik, Molla Celal, Mevlana Celaleddin gibi birçok künyeyle anulmasına rağmen biz bu çalışmada Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nde kullanılan Devvânî nisbesini tercih edeceğiz. Bk. Ebû'l-Hayr Şemseddin Muhammed b. 'Abdurrahmân es-Sehâvî, (ö. 902/1497), *ed-Dav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'*, (Beirut: Dâru'l-Cil, 1412/1992), 7: 133; Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Leknevî (ö. 1304/1886), *el-Fevâidü'l-behiyye fi terâcimi'l-hanefiyye*, nşr. Muhammed Bedreddin Ebû Firâs en-Na'sânî (Mısır: Matbaatü's-Se'âde, 1324), 89; Hayreddin Zirikli, (ö. 1396/1976), *el-A'lâm: kâmusu terâcimi li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ*, (Beirut: Daru'l-ilm li'l-melâyîn, 2002), 6: 32; Ömer Rızâ Kehhâle, (ö. 1987), *Mu'cemü'l-müellifîn: terâcimu muşannifi'l-kütübi'l-'Arabiyye*, (Beirut: Müessesetü'r-risâle, 1414/1993), 3: 126.

³ Bkz. Muhammed Bâkır b. Zeynelabidin b. Ca'fer el-Müsevî Hansârî, (ö. 1313/1895), *Ravzâtü'l-cennât fi ahvâli'l-ulemâi ve's-sâdât*, nşr. Esedullah İsmailiyyân, (Tahran, Kum: Mektebetü İsmailiyyân, 1390), 2: 239. Ayrıca bk. Akbay, Celâleddin ed-Devvânî ve Tefsîru Kul Yâ Eyyuhel Kâfirûn, 15; Harun Anay, "Devvânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 9: 257; Harun Anay, "Celâleddin ed-Devvânî ve Hayatı, Eserleri, Ahlak ve Siyaset Düşüncesi", (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1994), 48; Fikret Soysal, "Celâleddin ed-Devvânî'nin Firavun'un İmanı Konusundaki Görüşleri ve Ali el-Karî'nin Eleştirisi", (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2004), 4.

⁴ Abdülkâdir b. Şeyh b. Abdullah el-Ayderûs, el-Huseynî, el-Hadramî, el-Yemenî, el-Hindî, *en-Nûru's-Sâfir 'an Ahbâri'l-Karni'l-Âşir*, nşr. Ahmed Hâlû, Mahmûd el-Arnâvûd, Ekrem el-Bûsyî, (Beirut: Dâru Şâdir, 2001), 190.

⁵ Zirikli, *el-A'lâm*, 6:32; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 3: 126.

⁶ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 7: 133.

⁷ Zirikli, *el-A'lâm*, 6:32; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 3: 126.

⁸ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 3: 126.

⁹ Hansârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 3: 244.

¹⁰ Hacı Halîfe Mustafa b. Abdullah Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657), *Keşfü'z-zünûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, (Beirut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-arabî), 1: 457.

¹¹ Leknevî, "*Fevâid*"inde Seyyid Gıyâseddin Mansûr'un "*Dibâcetü Muhâkemât*" adlı eserinde Devvânî'nin vefat tarihiyle ilgili 908 senesinin verildiğini de belirtir. Bk. Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, 90. Ayrıca bk. Zirikli, *el-A'lâm*, 6: 32; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 3: 126.

¹² Muhammed b. 'Ali eş-Şevkânî (ö. 1250/1834), *El-Bedru't-tâli' bi mehâsini min ba'di'l-karni's-sâbi'*, (Kâhire: Daru'l-Kütübi'l-İslâmî), 2: 130; Zirikli, *el-A'lâm*, 6: 32.

¹³ Şihâbuddîn Ebû'l-Felah Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed İbnü'l-İmâd (ö. 1089/1679), *Şezerâtü'z-zehab fi ahbâri men zehab*, nşr. Abdülkâdir Arnaut - Mahmûd Arnaut, (Beirut: Dâru İbn Kesir, 1406/1986), 10: 221.

¹⁴ Devvânî'nin vefat tarihiyle ilgili Leknevî, Sehâvî'nin bazı öğrencilerinin "*ed-Dav'ü'l-lâmi'*" adlı eserinin yazma nüshalarının hamisinde 918 tarihini yazdıklarını aktarır. Bk. Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, 90; Zirikli, *el-A'lâm*, 6: 32; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 3:126.

edebî ilimler, fıkıh, tefsir ve aklî ilimler gibi birçok ilimde istifade etmiştir.¹⁵ Ayrıca babasının Seyyid Şerîf el-Cürçânî'nin talebelerinden¹⁶ olduğu nakledilmektedir.¹⁷ Devvânî ilk tahsiline Kâzerûn'da başlamıştır. O, ayrıca hocalarından bazılarının ismini rahmete vesile olması niyazıyla “*Enmûzecu'l-ulûm*” adlı eserinin mukaddimesinde yazmıştır.¹⁸ Buna göre babasından sonra Devvânî, hadis konusunda kendisinden istifade ettiği es-Seyyid Safiyyü'd-dîn Abdurrahman el-Huseynî el-Îcî'yi zikreder.¹⁹ el-Geylî adıyla meşhur olan Şihâbu'l-İslâm Ebu'l-Mecd Abdullah b. Meymûn el-Kirmânî diğer hocasıdır. Aklî ilimleri Seyyid Şerif Cürçânî'den aldığını naklettiği Mazharu'd-dîn Muhammed el-Kazerûnî; icazet silsilesi Nevevî'ye ulaşan Şeyh Rükneddin Ruzbihân el-Baklî eş-Şirâzî; kendisinden birçok defa Buhârî'nin “*Sahih*”ini duyduğu (semî'tü), bazı şerhleriyle birlikte *Şerhu't-Tecrid*'in ve yine şerhleriyle birlikte İbn Hâcib'in *Şerhu'l-Muhtasar*'ını okuduğu Muhyiddin Muhammed el-Gûşekenârî hocalarından bir kaçıdır. Ayrıca sadece kendisine değil Şiraz halkına da hocalık yaptığını aktardığı Şihabü'd-dîn İbnu'l-Hacer de ismini aktardığı hocalarındandır. Bunlara ilaveten Sehâvî; Hasan Şah Bakkal ve Muhyevî Lârî gibi iki hocasından daha bahseder.²⁰ Kaynaklarda Devvânî'nin şer'î ilimlerde söz sahibi²¹ olduğu nakledilmektedir. O, sadece yaşadığı bölgedeki insanlara değil, ayrıca Rum (Anadolu), Horasan ve Maverâünnehr bölgesinden ilim için gelenlere de hocalık yapmıştır.²² Anadolu'dan gelen öğrencilerinden biri de Müeyyedzâde diye meşhur olan Abdurrahman b. Ali b. Müeyyedzâde el-Amasî'dir. (870-922) Hocasının eserlerinin Osmanlı topraklarında yaygınlaşmasında ve görüşlerinin tanınmasında Müeyyedzâde'nin kayda değer bir katkısının olduğu aktarılmaktadır.²³ Devvânî'ye mütekellim, fakih, müfessir gibi sıfatlar verilmiş ve filozoflardan olduğu da belirtilmiştir.²⁴

Farklı dînî ilimlerde derinliği olan Celâleddin Devvânî'nin bütün eserlerini zikretmenin hem makalenin amacı hem de hacmi açısından fayda vermeyeceği düşüncesinden hareketle sadece tefsire dair eserlerine burada değineceğiz.

3. TEFSİRE DAİR ESERLERİ

Tespit edebildiğimiz veriler ışığında Devvânî'nin, Kur'an'ın tamamını kapsayan bir tefsiri bulunmamaktadır. Bununla birlikte onun tefsire dair çalışmalarını üç başlık altında toplayabiliriz. Bunlar, sure tefsirleri; ayet tefsirleri ve dönemin yaygın telif türlerinden biri olan şerh ve haşiye türü tefsir çalışmalarıdır.

¹⁵ Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, 90.

¹⁶ Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, 90.

¹⁷ Devvânî'nin babasının 816/1413 senesinde vefat eden Cürçânî'nin öğrencisi olmasına ihtiyatlı yaklaşılmalıdır. Zannımızca bunu, Cürçânî'nin söylemlerini babasının kabul ettiği anlamında almak daha doğru olacaktır.

¹⁸ Devvânî'nin *Enmûzecu'l-'Ulûm* adlı eseri hakkında bk. Ali Kürşat Turgut, “Devvânî ve Enmûzecu'l-'Ulûm Adlı Eseri”, *EKEV Akademi Dergi* 18/59 (Bahar 2014): 443-455.

¹⁹ Oğlu meşhur Mü'înüddîn Muhammed b. Abdurrahman b. Muhammed b. Abdullah el-Îcî (ö. 905/1500) olup dört ciltlik *Câmiu'l-beyân fi tefsiri'l-Kur'ân* adlı tefsirin sahibidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Muhammed Eroğlu, “Müînüddîn İcî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 21: 414-416.

²⁰ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 7: 133; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, 90.

²¹ Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, 90, Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, 3: 126.

²² Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 7: 133; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, 90.

²³ Mustafa Akman, *Celâleddin ed-Devvânî*, (İstanbul: Ensar Yayınları, 2017), 141-142.

²⁴ Zirikli, *el-A'lâm*, 6: 32; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, 3: 126.

Sure tefsirleri başlığı altında ilk olarak biraz sonra inceleyeceğimiz ve makalemizin de konusunu oluşturan Fatiha suresini sayabiliriz. Ayrıca O, Kâfirûn,²⁵ İhlâs,²⁶ Felak ve Nâs²⁷ sûrelerini ayrı ayrı tefsir etmiştir. Bunların hepsine surelerin ortak özelliği olan “Kul” (De ki) emriyle başlandığından dolayı “Tefsîrû'l-kâlâkîl” adı da verilmiştir.²⁸

Devvânî'nin âyet tefsiri çalışmalarına baktığımızda belli özelliğe sahip bir veya birkaç âyetten müteşekkil tefsir çalışmalarının olduğunu görürüz. Bunlardan biri “Ey Âdemoğulları, her namaza gidişinizde süslerinizi (güzel elbiselerinizi) alınız. Yiyiniz, içiniz ama israf etmeyiniz. Allah israf edenleri sevmez” mealindeki A'râf suresi 31. âyettir.²⁹ Ayrıca “Allah onlarda bir iyilik olduğunu bilseydi...” mealindeki Enfâl suresi 23. âyeti³⁰; “Biz, İsrailoğullarını denizden geçirdik. Ama Firavun ve askerleri zulmetmek ve saldırmak üzere onları takip etti. Nihayet (denizde) boğulma haline gelince, (Firavun:) "Gerçekten, İsrailoğullarının inandığı Tanrı'dan başka tanrı olmadığına ben de iman ettim. Ben de müslümanlardanım!" dedi.” mealindeki Yunus suresi 90. Ayeti³¹ ve “Gökleri, yeri ve bunların arasındakileri altı günde (devirde) yaratan, sonra arşa istiva eden Allah'tır. O'ndan başka ne bir dost ne de bir şefaatçiniz

²⁵ Zirikli, *el-A'lâm*, 6: 32; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, 3: 127. Yazmaları için bk. Devvânî, *Tefsîru sûreti'l-kâfirûn*, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, 171, 1-3; Devvânî, *Tefsîru sûreti'l-kâfirûn*, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, 269, 228^b-245^b. Devvânî, *Tefsîru sûreti'l-kâfirûn*, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, 2134, 100^b-115^a; Devvânî, *Tefsîru sûreti'l-kâfirûn*, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, 3277, 31^b-42^b. Devvânî, *Tefsîru sûreti'l-kâfirûn*, Süleymaniye Kütüphanesi, Cârullah, 99, 1-12; Devvânî, *Risâle fi tefsîri sûreti kul yâ eyyühe'l-kâfirûn*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 246, 111-117; Devvânî, *Risâle fi tefsîri sûreti kul yâ eyyühe'l-kâfirûn*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 3733, 19-40; Devvânî, *Risâle fi tefsîri sûreti kul yâ eyyühe'l-kâfirûn*, Süleymaniye Kütüphanesi, Giresun Yazmalar, 100, 15-29; Devvânî, *Risâle müte'allika ilâ sureti kul yâ eyyühe'l-kâfirûn*, Süleymaniye Kütüphanesi, Giresun Yazmalar (tüyatok), 3572, 15^a-29^a; Devvânî, *Tefsîru sûreti kul yâ eyyühe'l-kâfirûn*, Süleymaniye Kütüphanesi, Karaçelebizâde, 342, 31-43; Devvânî, *Tefsîru sûreti kul yâ eyyühe'l-kâfirûn*, Süleymaniye Kütüphanesi, Reisülküttab, 1147, 152-161; Devvânî, *Tefsîru sûreti kul yâ eyyühe'l-kâfirûn*, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 316, 558-566; Devvânî, *Tefsîru kul yâ eyyühe'l-kâfirûn*, Atif Efendi Devlet Kütüphanesi, Atif Efendi, 2793, 5^b-15^a; Devvânî, *Tefsîru sûreti'l-kâfirûn*, Ragıp Paşa Kütüphanesi, Ragıp Paşa, 1469, 10-20; Devvânî, *Tefsîru kul yâ eyyühe'l-kâfirûn*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 385, 99-112; Devvânî, *Tefsîru kul yâ eyyühe'l-kâfirûn*, Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa, 1602, 93^b-96^b; Devvânî, *Tefsîru sûreti'l-kâfirûn*, Amasya İl Halk Kütüphanesi, 1849, 30^b-40^b; Devvânî, *Tefsîru sûreti'l-kâfirûn*, Burdur İl Halk Kütüphanesi, 1548, 54^b-61^a. Ayrıca Kâfirûn suresinin 8 nüshasını tespit eden Akbay'ın, Atif Efendi 2793 numaralı nüshası merkezinde Köprülü Kütüphanesi Fâzıl Ahmed Paşa 1602 numara ile Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi 385 numaralı nüshalarının tahkiki için bk. Akbay, Celâleddin ed-Devvânî ve Tefsîru Kul Yâ Eyyühe'l-kâfirûn, 1-46.

²⁶ Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, 90, Carl Brockelmann (ö. 1375/1956), *Geschichte Der Arabischen Litteratur: zweiter supplementband* (Leiden: E.J.Brill, 1938) 2: 306; Yazmaları için bk. Devvânî, *Tefsîru Sûreti'l-ihlâs*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 246, 120-127; Devvânî, *Tefsîru Sûreti'l-ihlâs*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 385, 74-88, Devvânî, *Tefsîru Sûreti'l-ihlâs*, Süleymaniye Kütüphanesi, Reisülküttab, 1147, 140-151; Devvânî, *Tefsîru Sûreti'l-ihlâs*, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 321, 75-89. Devvânî, *Tefsîru Sûreti'l-ihlâs*, Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, nr. 3186/1, 1^b-26^b.

²⁷ Brockelman, Supplementband, 2: 307. Devvânî, *Risale fi Tefsîri Sûreti'l-ihlâs ve Sûreti'l-Kâfirûn*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa Bölümü, 666, 117-126.

²⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, 1:457. Ayrıca bk. Anay, “Devvânî”, 259.

²⁹ Brockelman, Supplementband, 2: 307. Yazmaları için bk. Devvânî, *Risâle fi tefsîri kavlihi Te'âlâ yâ benî âdeme hüzü zîneteküm*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1143, 83-88, Devvânî, *Risâle fi tefsîri kavlihi Te'âlâ yâ benî âdeme hüzü zîneteküm*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 3685, 150-164; Devvânî, *Tefsîru kavlihi Te'âlâ yâ benî âdeme hüzü zîneteküm*, Süleymaniye Kütüphanesi, Reisülküttab, 1147, 130-137, Devvânî, *Tefsîru âyeti yâ benî âdeme hüzü zîneteküm*, Ragıp Paşa Kütüphanesi, Ragıp Paşa, 1469, 2-10.

³⁰ Devvânî, *Risâle fi tahkiki intâci kavlihi ve lev 'alimellahu fihim hayran*, Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, 450, 70-71.

³¹ Yazmaları için bk. Devvânî, *Risâle fi tefsîri kavlihi Te'âlâ Âmentü ennehû lâ ilâhe illelezi*, Süleymaniye Kütüphanesi, Çelebi Abdullah, 175, 159-162; Devvânî, *Risâle fi tefsîri kavlihi Te'âlâ Âmentü ennehû lâ ilâhe illelezi*, Süleymaniye Kütüphanesi, Kasıdecizâde, 757, 1-6; Devvânî, *Risâle fi't-Tefsîr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail, 703, 126-130; Devvânî, *Risâle fi tefsîri kavlihi Te'âlâ Âmentü ennehû lâ ilâhe illelezi*, Kutahya Tavşanlı Zeytinoğlu Kütüphanesi, nr. 1020, 6^b-7^b.

vardır. Artık düşünüp öğüt almaz mısınız?” mealindeki Secde suresi 4. ayeti³² de tefsirini yaptığı çalışmalarındandır. Ayet tefsirlerinde de görüldüğü gibi müfessirimizin belli bir meseleyi merkeze aldığı ve buna odaklandığı söylenebilir.

Şerh türüne örnek olarak da müellifimizin; Kadı Beydâvî'nin “Envâru't-tenzîl”inin Fatiha suresine³³, İbn Sina'nın İhlas suresine³⁴ ve Keşşaf'ın bir kısım meselelerine haşiyeleri bulunmaktadır.³⁵

Zikredilen bu eserler dışında ayrıca A'lâm sahibi Zirikli, Devvânî'ye ait “*el-esiletü's-şerîfetü'l-Kur'âniyye*” adlı bir yazmayı Vatikan Kütüphanesi Arapça bölümü 488 numarada gördüğünü kaydetmektedir.³⁶

4. FÂTİHA SÛRESİ TEFSİRİ

4.1. Genel Bilgiler

Daha önce de ifade ettiğimiz üzere Kur'ân'ın başından sonuna tefsiri bulunmayan Devvânî'nin, müstakil tefsir çalışmalarından biri de Fatiha suresi tefsiridir. O, sureyi, alışageldiğimiz bir tarzda önce rivayet sonra dirayet şeklinde ortaya koymamıştır. Rivayetle ilgili kayda değer bir nakilde bulunmayan Devvânî, sureyi nazarî/istidlâlî metotlar ışığında da yorumlamamıştır. Aksine onun, işârî tefsirde daha çok karşımıza çıkan teorik keşfi terminolojiden hareketle sûreyi incelediği görülmektedir. Buna göre sureden çıkardığı kelâmî, felsefî ve tasavvufî konuları işrâkî bir dille mezcederek ele almaktadır.

Risalenin adına baktığımızda yazmaların büyük bir bölümünde “*Tefsîru sûreti'l-Fâtîha li Mevlânâ Celâleddîn ed-Devvânî*” adı dikkati çekmektedir. Süleymaniye Kütüphanesi Kılıç Ali Paşa 1024 nolu nüshada Devvânî'ye sıfat olarak “*hâtimeti'l-muhakkıkîn*” (tahkik ehlinin sonuncusu) nitelemesi aktarılmaktadır.³⁷

Her ne kadar risalenin müellif nüshası elimizde bulunmasa da var olan mevcut nüshalara baktığımızda yazmayı farklı bir isme isnat etmeyi gerektirecek bir durum veya şüphenin söz konusu olmadığını söyleyebiliriz. Sadece Süleymaniye Kütüphanesi Karaçelebizâde nüshasının girişinde “*Celâl ed-Devvânî'ye isnad edilen Fâtîha Suresi tefsiri*” şeklinde bir ifade geçmektedir.³⁸ Ancak gerek içerik gerekse de müellife aidiyeti açısından baktığımızda ise sadece bu nüshanın değil bütün nüshaların birbiriyle uyumlu olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim diğer nüshaların tamamında risalenin Devvânî'ye ait olduğu açıkça belirtilmektedir.

³² Akbay, farsça olan risalenin bir nüshasını Murat Molla Kütüphanesi 1393 numarada bulduğunu kaydeder. Bk. Akçay, Celâleddin ed-Devvânî ve Tefsîru Kûl Yâ Eyyuhel Kâfirûn, 36.

³³ Yazma için bk. Devvânî, *Hâşiye 'ale'l-Beydâvî 'alâ sûreti'l-Fâtîha*, Murat Molla Kütüphanesi, Murat Molla, 215, 1-66. Yazmanın girişinde haşiyenin Mir Sadreddin Şîrâzî'ye muaraza için yazıldığı aktarılmaktadır. Muslihuddin Lârî'nin Beydâvî haşiyesi ise bu iki haşiye üzerine muhakemedir. Bk. Devvânî, *Hâşiye 'ale'l-Beydâvî*, 1^b.

³⁴ Yazmaları için bk. Devvânî, *Hâşiye'alâ tefsîri sûreti'l-İhlâş li İbn Sînâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye, 1441, 132-138; Devvânî, *Hâşiye'alâ tefsîri sûreti'l-İhlâş li İbn Sînâ*, Ragıp Paşa Kütüphanesi, Ragıp Paşa, 1469, 45-51.

³⁵ Brockelman, Supplementband, 2: 309.

³⁶ Zirikli, *el-A'lâm*, 6: 32.

³⁷ Devvânî, *Tefsîru Fâtîhati'l-Kitâb li hâtimeti'l-muhakkıkîn Celâl ed-Devvânî*, Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, 1024, 12^a.

³⁸ Devvânî, *Tefsîru Fâtîha yu'zâ ilâ Celâl ed-Devvânî*, Süleymaniye Kütüphanesi, Karaçelebizâde, 356, 95^a.

Müellif nüshasını bulamadığımız risalenin yazılış tarihinin mevcut yazmalar ve edindiğimiz bilgiler ışığında tam tespiti mümkün olamamıştır. Ayrıca söz konusu risale hakkında yapılmış bir çalışmanın olmadığını da aktaralım.

4.2. Nüshaları

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Celâleddin ed-Devvânî'nin Fatiha Suresi Tefsiri çalışmasıyla ilgili beş kütüphanede toplam on iki nüsha bulunmaktadır. Bu nüshaların bulunduğu kütüphaneler ve arşiv numaraları şunlardır:

Beyazıt Devlet Kütüphanesi bünyesinde üç yazma bulunmaktadır. Bu yazmalar şunlardır:

Beyazıt Bölümü 2795 numaralı yazma. Risale, *"Tefsîru sûreti'l-Fâtîha li Celâleddîn ed-Devvânî rahimehullahu 'aleyh"* adıyla kayıtlı olup 3 varaktır. Ferağ kaydındaki bilgiye göre risale, Ömer b. İsmail tarafından istinsah edilmiştir.

Veliyüddin Efendi Bölümü 3228 numaralı yazma. Risale, yazmanın 107^a-108^a varakları arasındadır. Risalenin Devvânî'ye ait olduğuna dair bilgi olmakla birlikte eser adı bulunmamaktadır.

Veliyüddin Efendi Bölümü 3277 numaralı yazma. 25^b-27^a varakları arasında bulunan risale, aynı bölümdeki diğer nüsha gibi risalenin adı zikredilmeksizin sadece "li'l-mevla'l-fâdil Celâleddîn ed-Devvânî" ifadesiyle müellifin adı belirtilmektedir.

Süleymaniye Devlet Kütüphanesi'nde toplam 6 nüsha bulunmaktadır. Bu nüshalar şunlardır:

Carullah Bölümü, 2074 numaralı yazma. Risale 2^b-3^b arasındadır. Eser *"Tefsîru Fâtîhati'l-Kitâb li Mevlânâ Celâleddîn ed-Devvânî"* adıyla kayıtlıdır.

Esad Efendi Bölümü, 1143 numaralı yazma. Risale 7^b-8^b varakları arasındadır. Eserin adı *"Tefsîru'l-Fâtîha li Mevlânâ Celâl ed-Devvânî"* şeklindedir. Ferağ kaydındaki bilgiye göre 1083 yılı zilkâde ayının sonlarında ismi Ahmed b. Muhammed olan bir müstensih tarafından istinsah edilmiştir.

Esad Efendi Bölümü, 3733 numaralı yazma. *"Tefsîru Fâtîhati'l-Kitâb li Mevlânâ Celâl ed-Devvânî"* adıyla kayıtlı olan nüsha 1^b-4^b varakları arasındadır. Ferağ kaydı bulunmamaktadır.

Karaçelebizade Bölümü, 356 numaralı yazma. Risale *"Tefsîru Fâtîha yu'zâ ilâ Celâl ed-Devvânî kudûse sirruhu"* adıyla kayıtlıdır. Yazma 95^a-97^a varakları arasındadır. Ferağ kaydı bulunmamaktadır.

Kılıç Ali Paşa Bölümü, 1024 numaralı yazma. Risalelerden oluşan mecmua şeklindeki yazma fihristte *"Tefsîru Fâtîhati'l-Kitâb li hâtîmeti'l-muḥakkıkîn Celâl ed-Devvânî"* şeklinde kaydedilmiştir. Yazma 41^b-43^a varakları arasındadır. Risalenin sonuna "li Mevlânâ Celâleddin ed-Devvânî rahimehullahu Te'âlâ" kaydı düşülmüştür.

Pertevniyal Bölümü, 939 numaralı yazma. Risale *"Tefsîru Sûreti'l-Fâtîha li'l-Mevlâ Celâleddîn ed-Devvânî kudûse sirruhu"* adıyla kayıtlı olup 118^b-120^a varakları arasındadır. Ferağ

kaydında verilen bilgiye göre 982 senesi Şevval ayında Konstantiniyye’de istinsah edilmiştir. Müstensih kaydı yoktur.

Köprülü Kütüphanesi’nde tek nüsha bulunmaktadır. Söz konusu yazma, Fazıl Ahmed Paşa Bölümü, 182 numaradadır. Yazma, risalenin ilk yazması olup 2 varaktan oluşmaktadır.

Kastamonu İl Halk Kütüphanesi’nde 1848 numarada da bir yazması bulunmaktadır. Buna göre yazma 8^b-10^a arasındadır. Risale “*Tefsîru Sûreti'l-Fâtiha li Mevlânâ Celâl ed-Devvânî rahîmehullahu 'aleyh*” adıyla kaydedilmiştir.

Son yazma Manisa İl Halk Kütüphanesi 2964 numaralı yazmanın 25. risalesidir. “*Tefsîru Sûreti'l-Fâtiha li Mevlânâ Celâl ed-Devvânî*” adıyla kaydedilen nüsha 118^a-119^a varakları arasındadır.

4.3. Tahkikte Kullanılan Metod

Üzerinde çalıştığımız Mevlana Celâleddin ed-Devvânî’nin Fatihâ sûresi risalesinin müellif nüshası elimizde mevcut olmadığı için mevcut nüshalardan hareketle bir metin inşa etmeye çalıştık. Risalenin tahkikiyle ilgili mevcut 12 yazmadan 6 tanesi dikkate alınacaktır. Bu yazmalar ve rumuzları şunlardır:

1. Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi Bölümü 1143 numaralı yazma. Rumuzu (أ).
2. Manisa İl Halk Kütüphanesi 2964/25 numaralı yazma. Rumuzu (ب).
3. Kastamonu İl Halk Kütüphanesi 1848/2 numaralı yazma. Rumuzu (ج).
4. Beyazıt Devlet Kütüphanesi Beyazıt Bölümü 2795 numaralı yazma. Rumuzu (د).
5. Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi Bölümü 3733 numaralı yazma. Rumuzu (هـ).
6. Süleymaniye Kütüphanesi Karaçelebizâde Bölümü 356 numaralı yazma. Rumuzu (و).

Tahkikte ana metin olarak Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi Bölümü 1143 numaralı nüsha dikkate alınacaktır. Zira bu yazma, ferağ kaydıyla birlikte tam bir nüsha hüviyetindedir. Nüshalardaki farklılıklar ise tahkikli metne eklenecek ve dipnotlar ile gösterilecektir. Bununla birlikte tahkikli metinde de görüleceği gibi bazı yerlerde Esad Efendi dışındaki nüshaları da merkeze aldık. Bazı farklılıklarla birlikte genel standartlar açısından İSAM tahkik esaslarını uygulayacağız. Mesela eser rumuzlarında kullanılan harfler belirlenirken kütüphanelerin ilk harfleri dikkate alınmayacaktır. Ayrıca varakların ön ve arka yüzleriyle ilgili (ظ، و) yerine (ب، أ) sembolleri kullanılacaktır.

4.4. Tanıtım ve Değerlendirme

Tefsir sahasında Kur’ân’ın bütün ayetlerini tefsir eden çalışmaların yanında sure ve ayet merkezli tefsirlerin de önemli bir yekûn tuttuğunu söyleyebiliriz. Sure merkezli tefsirler arasında ise Kur’ân’ın ilk suresi olan Fatihâ suresi’nin ayrı bir yeri vardır. Surede yaratıcı ile yaratılan arasındaki ilişkinin zikredilmesi bunun önemli sebeplerinden biri olarak kabul edilebilir. Zira surenin ilk kısmında Allah’ın varlıkla ilişkisine dair bilgi verilmektedir. Bu bağlamda kelâm, felsefe ve tasavvufun söz konusu konulara yönelik bakışlarının izlerini tefsirlerde görmekteyiz. İkinci kısımda ise yaratılanların Allah’la olan ilişkisine işaret edilmektedir. Bu ikinci kısma yönelik ise özellikle sufiler tarafından yapılan çalışmalar dikkati

çekmektedir. Çünkü Allah'ın varlıkla ilişkisi mütekellim, hükema/filozof ve mutasavvıfların ortak ilgisinde iken yaratılanların yaratıcıyla ilişkisine kelamcıların ve sufilerin daha fazla eğildiğini söyleyebiliriz. Makalede ele aldığımız Devvânî de bu bakış tarzından azade değildir. Nitekim çok veciz de olsa tefsirinde bu meseleleri incelikli olarak ele aldığını görmekteyiz. Bu başlık altında biz Devvânî'nin incelediği bazı noktaları tespit ederek onları sunmaya ve değerlendirmeye çalışacağız.

4.4.1. Besmele

Besmelede rahman ve rahim kelimelerini tek tek açıklayan Devvânî, "bismillah" kelimesini ise bütün olarak incelemiştir. Ona göre besmeledeki Rahmân, "hikmet" üzere varlıkların tamamına nimetlerini akıtan demektir. Rahîm ise "ezelî inayet"ine göre mahlûkatını layık oldukları şekilde nimetlendiren anlamındadır.

Devvânî'nin "bismillah" ifadesini bir bütün olarak ele almasında bir incelik vardır. Bu tavrıyla O, zât olan Allah'ın mutlak tek (ahadiyyet) olmasına vurgu yaparak onun bilin(e)mezliğine dikkat çeker. Ahadiyyet makamı ezeli ve ebedî tekliktir. Bir'i (ahad) bilen yoktur. Bilme kesrette ortaya çıkar. Kesretteki birlik (vahidiyyet) ise "ilişki" ile "ahadiyyet"e bağlanır. Devvânî'ye göre Allah ismi, zâtî, sıfatî ve fiilî kemallerin hepsini içeren zâttır. Bu meyanda O, Allah isminin; zâtî, sıfatî ve fiilî bütün kemalleri içerdiğini aktarmaktadır. Ona göre her ne kadar varlık zâtla ilişkili olsa da mutlak zâtla bilinmeyeceği için ayetteki "isim" ifadesinin kullanılması bir zorunluluğa işaret eder. Böylece Allah'ın zâtî, sıfatî ve fiilî isimlerinin açıklamasını besmelede geçen "isim" ifadesiyle ortaya koyarak Allah ile isimlerini ayırır. Çünkü ona göre Allah'tan hayır istemek ve duada bulunmak zâtta değil isimde olabilir. Bundan dolayı Devvânî, risalede isim ile müsemma arasındaki ilişkiyi inceler. Bu, basit anlamıyla isim ile müsemma arasındaki ilişkiyi açıklamaktan ziyade ayet-i kerimeyle irtibatlandırırız Allah'ın zatıyla isimleri arasındaki irtibatın keyfiyetini mesele edinmektir. Yani besmeledeki "bi" harfinde ortaya çıkan "ilişki"yi incelemektir. Zira o, bu makamda "isim" kelimesine dair bilgi vermektense ziyade Allah'ın varlıklarla ilişkisini ortaya koyma anlamında işlevsel yönüne dikkat çekmektedir. Bu yönü ifade etmek için ise isim ile müsemma arasındaki tartışmalara değinmektedir.

İsim ile müsemma arasındaki ilişkiye dair Devvânî, besmeledeki isimden kastın Allah'ın kendisi değil onun "âlim", "kâdir" gibi zâtî isimleri olduğunu söyler. O, vaz' olunduğu şeye delalet eden lafza isim; aklî bir manaya ya da hâricî bir varlığa işaret eden şeye de müsemma denildiğini aktarır. İsim ile müsemma arasındaki ilişkinin aynılık mı yoksa gayrılık mı olduğu meselesinin tartışmalı olduğunu vurgulayan Devvânî, gayrılık ilişkisi olduğunu düşünenlere göre isim, zâtan/ondan türetilen bir vasıf olmakla birlikte zât'ın mefhumu olarak kabul edilir. Dolayısıyla isim, zâtın dışındaki bir şeye işaret ederek onun gayrılığını gösterir. İsim ile müsemması arasında aynılık olduğunu düşünenlere göre ise tıpkı isimde aslolanın o ismin vaz' olunduğu şey olması gibi zât nitelemesiyle de kendisini kast ettiği düşüncesindedir.

Devvânî'ye göre benzetmedeki itibar (itibâr-ı şebih) yönünden bu ikisi arasında bir fark söz konusudur. Buna göre farklılaşma, mahiyetle zihinde hâsıl olan suret arasındaki gibidir. Bu ikisinin bir olduğunu kabul edenlere göre zihinde hâsıl olan şey, ister o şeyin tamamı veya bir parçası olsun aynı şeydir. Devvânî, konunun daha net anlaşılması adına meseleyi bir örnek

üzerinden anlatmaya çalışır. Buna göre isimle müsemma arasındaki ilişkiye “Zeyd” ismi örnek verilebilir. Şayet Zeyd ifadesiyle lafzın hâriçteki varlığı kast edilirse Zeyd, zâtın kendisi olur. Lafzî varlığıyla zâtta bulunursa zât ile aklî suret arasındaki gibi zâtın değil lafzın kendisi olacaktır. Yani Zeyd’in kendisi değil, “Zeyd” lafzı olacaktır.

Devvânî’nin böyle bir yol takip etmesinde tasavvufî bakışının etkili olduğunu söyleyebiliriz. Zira varlıklarda ortaya çıkan sıfatlar, fiiller, ahadiyet makamından zuhur etmektedir. Bu manada varlıklarını Allah’tan almaktadırlar. Dolayısıyla isim ile müsemma arasında aynılık veya gayrılık şeklindeki tartışmada dikkati “ilişki” üzerine oluşturmak “mutlak zat”ı dikkate alarak söylemde bulunmak demektir. Devvânî de buna işaret etmek için böyle bir yola başvurmuş olabilir.

4.4.2. Hamd

Hamd, Allah’ın yüceliğini gösteren bir yön (vecih) üzere onun kemal sıfatını ortaya koymaktır. Devvânî tefsirinde, ayetteki hamdin nasıl tahakkuk etmesi gerektiğine odaklanmaktadır. Ona göre hamd; zâtî, hâlî, fiilî ve kavli olmak üzere dört çeşittir.

Buna göre zâtî hamd; zâtın; zâtta, zât ile ve zât için zuhur etmesidir. Hâlî hamd; kişinin kemal sıfatlarıyla vasıflanması ve güzel ahlakla ahlaklanmasıdır. Nitekim kişinin ilim ve kerem sıfatıyla vasıflanması onun lâzımlarıyla ve melzumlarıyla olur. Fiilî hamd; oluşların sıfatlarıyla varlık kazanmasıdır. Kabiliyetlerdeki genişliğe göre her zamanda ve mekânda cömertliğinin adım adım yayılmasıdır. Oluşların kendisi, sözlerdeki gibi yaratıcısının sıfatlarına, [o sıfatların] öncesine ve sonrasına işaret etmesinden dolayı aynı şekilde hamd edilenler arasındadır. Kavli hamd ise kaynaktan (mebde) sadır olması, muhtevası ve içerdiği şey bakımından övülmüş, güzel, razı olunan ahlâkî sıfatlara delalet eden sözlerin/kavillerin ortaya çıkmasıdır.

Devvânî’nin hamd’i, kemal sıfatların bir yönü (vech) üzerinden ortaya koyması, son noktada mutlak varlık olan Allah’ın varlıkla ilişkisinin boyutlarını bize sunar. Bu manada hamd eyleminde zâtın bütününe kuşatma konu dışıdır. “Hamd”de meselenin ele alınışı mutlak varlık üzerindedir. Yoksa hamd edene yönelik bir vurgu mevzubahis değildir. Tam tersine hamdle varlığa katılma ve böylece hiyerarşide kendine bir yer edinmeden bahsedilebilir.

4.4.3. Hamd Edilenin Allah Oluşu

Devvânî’ye göre hamd’in Allah’a aitliği; zâtından ve başkasında bulunmayan sıfatlarından dolayı mutlak surette onu hak etmesinden kaynaklanır. Zira onun dışında zâtındaki kemal sebebiyle hamdi hak eden hiçbir varlık yoktur. Haddi zatında onun dışındakiler yani hamd eden varlıkların tamamı bu “kemal”den pay alırlar. Diğer taraftan “kemal”le tam bir ilişki mümkün olamayacağından dolayı her hamd bir yönüyle de eksikliğe işaret eder. Şöyle ki Allah için hamd, hakîkî anlamdadır. Allah dışındaki varlıklar için ise benzeşmeyle (istiare). Ona göre benzeşmede aslolan, kendisine benzetilene yüceltmedir. Hatta Devvânî, benzeşen için bunun kendisine yönelik gizli bir kınamayı da bünyesinde taşıdığına dikkat çeker. Zira asıl olsaydı benzeşen değil, kendisi olacaktı. Dolayısıyla Allah’a hamd etme, hamd edenin eksikliğinden kaynaklı, kendi var oluşunu tamamlamaya başka bir ifadeyle eksikliğini gidermeye matuf bir eylemdir.

4.4.4. Âlemlerin Rabbi

Devvânî penceresinden âlemlerin rabbi, ilahi hikmet ışığında ulvî ve süflî, sûrî ve manevî menzil ve rütbeleri izhar ettiren anlamındadır. Ayrıca O, her şeyi kendi fazlı ve lütfuyla layık olduğu kemale ulaştıran demektir. Devvânî'nin açıklamalarında "ilahî hikmet" ve "fazl" ön plana çıkmaktadır. Buna göre varlıkta ortaya çıkan ilahi hikmet ve lütf, âlemlerin vucudiyetine ışık tutar. Bu ise bir sonraki ayette açıklanacaktır.

4.4.5. Rahman ve Rahîm

Devvânî, Rahman ismini; rütbeleri, varlıkları (ayanları), varlıklardaki kabiliyetlerin mertebelerini ve zâtın haysiyetlerini aşikâr kıma olarak tanımlar. Rahîm ismi ise ilahî inayete göre herhangi bir işte olan kemalin hepsini aynı varlığa çıkarmadır. Rahman ile rahîm arasındaki ilişkiyi Devvânî, kader ile kazâ isminin irtibatına benzetmektedir. Yani Allah'ın, olacak her şeyi önceden takdir etmesi olan *kader* ile vakti geldiğinde onun gerçekleşmesi manasındaki *kazâ* arasındaki irtibatı rahmân ve rahîm arasındaki ilişkiye benzetir.

4.4.6. Din Gününün Sahibi

Devvânî'ye göre gündün kasıt, her şeyin apaçık ortaya çıkacağı gün demektir. Buna göre herkesin, yaptığı şeyin karşılığını göreceği gün anlamındaki bu ifade aynı zamanda o gün mutlak otorite sahibi olan melik/kral'ın O olduğunun da görüleceği gündür. Âyeti tefsir sadedinde "Bütün sırların aşikâr kılındığı gün"³⁹ mealindeki ayete dikkat çeken Devvânî, konuyu varlıkla ilişkilendirerek şöyle der: "Varlıklardaki örtülerin kalkacağı, akıl sahipleri arasında sahip olma (mâlik) ve sahip olunma (memlûk) şeklindeki vehimlerin ortadan kaldırıldığı gün". Bu manada Devvânî, "O gün mülk kimindir? Tek ve kahhar olan Allah'ındır"⁴⁰ âyetini de istişhad olarak sunar. Kanaatini destek mahiyetinde de kendisine gizli kalmış kişinin (mahcûb) vaktini gözetlediği, Arif'in ise daima müşahede ettiği günün o gün olduğunu da nakleder.

Aslında bağlamına bakıldığında ayetten kast edilene dair hesap günü herkesin yaptığıının karşılığının görüleceğine işaret edilmesi müfessirlerin genel kanaatidir. Buna rağmen Devvânî yorumunda "gün"e odaklanmakta ve bununla Mutlak zât dışındaki bütün varlıkların gerçek anlamda varlıklarının sona ereceğini vurgulamaktadır. Bu, aynı zamanda perdelerin tamamının kalkması demektir. Nitekim devamındaki ayetle de bağlantı kurarak varlıktaki örtü kalktığında ve zât-ı ahadiyyet ortaya çıktığında başkasına değil sadece Allah'a ibadet edileceğini söylemektedir.

4.4.7. Yalnız Sana İbadet Eder ve Yalnız Senden Yardım Dileriz

Devvânî'ye göre Allah dışındaki varlıkların tamamı bizim nazarımızdan külliyyen kaldırıldığında ibadetin bütün çeşitleriyle sadece Allah'a ibadet ederiz, demektir. Zaten başka bir varlığa ibadet etme söz konusu değildir. Devvânî'ye göre belki şöyle denilebilir: Bizim ibadetlerimiz bir örtüyle örtülmüş olup bu örtünün katmanları (şerhleri) ve sonuçlarıdır (lazımlarıdır). Yani ibadetlerimiz kesretle kaimdir. Fakat son noktada bizim ibadet ettiğimiz ve yöneldiğimiz şeylerin hepsi yine O'dur. Nitekim Devvânî nazarında şeylerden, fiillerden veya sıfatlardan herhangi birinden değil sadece "senden (Allah'tan) yardım dileriz". Zaten O'ndan

³⁹ et-Târîk 86/9.

⁴⁰ el-Mü'min 40/16.

başka hiç kimse; bir şeyi verme, bir kimseye yardım etme ve bir şeyin ortaya çıkmasıyla ilgili söz sahibi değildir. O'nun dışındaki hiçbir kimsenin gerçekliğinin ve etkisinin olmadığı ortaya çıkınca her şeyin hakikatının ve her işin sonucunun sadece O'nunla kaim olduğu anlaşılır. Bu manada O'nun yarattıkları arasında hiçbir farklılık olmadığı gibi her şeyin âşikâr olduğu bu makamda ariflerden, mahcuplardan (üzeri örtülmüş) ve hidayet üzere olanlardan (mühtediler) hiç birinin diğerine bir üstünlüğü de yoktur. Nitekim böyle bir üstünlüğün olmadığına Allah'ın "bizi dosdoğru yola ilet" şeklindeki genel emri işaret eder. Çünkü bu emrin varlıklarda istisnası yoktur.

4.4.8. Bizi Doğru Yola İlet

En yakın yolun hedefe ulaştırıcı yol olduğunu söyleyen Devvânî,–her ne kadar bütün yollar O'na ulaştırmış olsa da- yollar arasında farklılık olduğunu belirtir. Mesela bir kimse, amacını (matlubunu) çokluk perdesinden ve imkân örtüsünden soyutlanmış olarak açık bir şekilde müşahede ederse büyük bir kazanç elde eder. Diğer bir kimse varlıkları (a'yan) ve isimleri, O'nun şe'nleriyle tecelli ettiği farkında olarak örtüleri içinde tanır (marifet) bu kişi seyr-i sulûk sahibi bir ariftir. Ya da mesela birisi varlıkları (a'yân) ve isimleri O'na değil de yanılarak başkasına nispet edecek şekilde O'nu tanır. Bu durumda o, hedefini (matlub) müşahede etmiş olsa da O'nun dışında bir şey olduğunu iddia edebilir. Nitekim bazıları O'nu bir vesile kılacak veya O'na ulaşacak bir yol yapacaktır. Ona göre bunlar, çokluk silsilelerinde ve istidlalin zorluklarında duran istidlal ehlidirler. Bazen isabet ederler. Bazen hata ederler. Bir kısmı ise bu kesrette takılıp kalırlar. Bir yönüyle O'nu müşahede etseler de bir yönüyle müşahede edemezler. Bunlar ise Devvânî'nin yorumuyla "Dâllûn/dalâlette olanlardır". Görüldüğü üzere Devvânî'ye göre ayetteki "yol" ifadesi, epistemolojik bir sürece işaret eder. Ancak ona göre her epistemik tavır doğruya iletici değildir. Hatta bazen doğrudan alıkoyucudur.

4.4.9. Kendilerine Nimet Verdiğin Kimselerin Yoluna

Devvânî ayette kendisine nimet verilen kimselerin ârifler, seyr-i sulûk sahipleri ve isabet eden istidlal ehli olduğunu söyler. Bununla birlikte Cenab-ı Allah'ın nimetlerinin genel ve herkesi kapsayıcı olması sebebiyle O'nun nimet verdiği kimselerin, nimetlerin aslı olan varlık süsünden hâlf olmasının hiçbir şekilde düşünülmemeyeceğini de ekler.

Devvânî'nin ifadelerinden de anlaşılacağı üzere nimetlerin aslı olan varlık nimetinden bütün varlıklar nasiplendiğinden dolayı o, ayetteki vurguyu özel bir noktaya has kılar. Nitekim kendilerine nimet verilenlerden kasıt sadece nimet vereni fark edenlerdir. Dolayısıyla bu üç gruba has olmadığına işareti açısından da dikkat çekicidir. Hadd-i zâtında kesretteki birliğe vurgunun geniş bir sahayı içine alacak şekilde sunumu İslam düşüncesindeki dillerin çok boyutluluğunu da böylece olumlamaktadır.

4.4.10. Gazap Edilenlerin Yoluna Değil

Diğer taraftan Devvânî'ye göre [Varlığa ulaşma] kabiliyetlerini kaybeden, tağutun yolunda çalışan, çokluğun ve ayrılığın uğursuzluğu üzere düzenlenen şeylerde gayret edenler;

rûhu'l-visal'den ve varlığın hazzı nimetinden mahrum kimseler olmuşlardır. Varlık nimetleriyle ve onunla bağlantılı şeylerle nimetlenmiş olsalar da o kişiler celal ve terbiye nazarıyla bakıldığında gazap edilmiş olurlar.

Allah'ın, kişiyi günahların kirlerinden temizlemesi, zatıyla kemal sahibi olanı O'na göstermesi ise, "rahmetim gazabımı geçmiştir"⁴¹ sözüyle işaret ettiği üzere rahmetinin ön planda olmasıdır. Fakat dikkat edilmelidir ki bu, çokluk ortamında ve vasıtaların kusurlu olmasıyla birlikte tahakkuk eder. O'nun yolu, nimetlendirilenlerin yoluna kıyaslandığında ise uzak bir yoldur.

4.4.11. Sapmışların Yoluna da Değil

Devvânî'nin bakışına göre sapmış olanlar; çokluğu gözetmeleri, işitme ve görme duyularının ve itibarlardaki örtülerin haysiyyât yollarını istila etmesinden dolayı kalplerindeki kudrete ulaşamayan, bunun sonucunda da gerçek matluba (el-matlubu'l-hakîkî) bir yol bulamayan dalâlet vadilerinde şaşırılmış bir halde kalanlardır.

Devvânî, tefsirinin sonunda kendisinin Allah'a, O'nun yüceliğine yönelerek, vesilelerin en güçlüsüyle ve sağlamıyla isteklerine karşılık vermesini talep ederek yalvardığını aktarır. O'nun nezdinde vesilelerin en güçlüsü ve sağlamı esma-i hüsnâ'dır. İsm-i a'zamdır, ihlaslı kullarıdır, gönderilen nebilerin eşrefi Muhammed Mustafa'dır (sav), âlidir, ashabıdır.

SONUÇ

Mâturîdî sonrası tefsir-tevil ayrımının genel kabule mazhar olmasıyla tefsirde bu ikili ayrımın merkezî bir role dönüştüğünü söyleyebiliriz. Ancak tarihsel süreçte tevil kavramı yerine işaret ifadesini tercih eden mutasavvıflar bu ikili ayrımı genişletmişlerdir. İşaret kavramı, mutasavvıflarca tefsir sahasında iki manada kullanılmıştır. İlki işarî tefsir denildiğinde akla gelen zühdle ilişkili ahlaki vurgusu güçlü yorumlardır. İkincisi ise İbn Arabî ve Sadreddin Konevî'de müşahede ettiğimiz teorik bir dili de bünyesinde taşıyan sembolik söylemlerdir. Makalede incelediğimiz Devvânî'yi bu ikinci söylemin örneklerinden biri olarak sayabiliriz. O, ontolojik (varlıkbilimsel) bir ön kabulle hareket etmekte ve epistemolojik (bilgibilimsel) bir dil kullanmaktadır. Bu manada yapılan yorumun tefsir veya tevil başlığı altında incelenmesi mümkün görünmemektedir. Ancak tevil kavramını istidlal ehli ifadesiyle irtibatlandırır sak sadece keşfî yorumun değil, ayrıca bazı tevil sahiplerinin de dillendirilen hakikate ulaşabileceğini öne sürmektedir. Bu tavır, bir yönüyle tevil-işâret ayrımını olumlarken diğer tarafıyla da aynı hakikati ifade eden iki yol olarak farklılaşan yönlerini vurgulaması açısından dikkat çekicidir diyebiliriz. Kanaatimizce Devvânî'nin bu çalışması (bir yönüyle) tevil ile işaret arasındaki irtibatın zeminini ortaya koymaya yönelik bir usul çalışması hüviyetindedir. Bu manada genel tefsir çalışmalarından farklı bir uğraşa işaret eder.

Ayrıca Allah'ın zatının bilinmesinin imkânsız olmasından hareketle mananın tespitinde kesinlik iddiasını da olumsuzlamaktadır. Ancak yapılan yorumların keyfiliğinden de bahsedilemez. Zira varlık, Allah'tan bağımsız da değildir. Her varlık mutlak manada ondan bağımsız varlığını devam ettiremez. Nitekim besmeledeki "isim" ifadesi bunun bir yansıması olarak sunulmaktadır. Bununla birlikte ona göre keşif doğru yola ulaştırmada nazari/istidlâlî yönteme göre daha elverişlidir.

⁴¹ Benzer hadis için bk. Buhari, "Tevhîd", 15, 22, 28, 55; Müslim, "Tevbe", 14.

KAYNAKÇA

- Akbay, Cevdet. *Celâleddin ed-Devvânî ve Tefsîru Kul Yâ Eyyuhel Kâfirûn*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1987.
- Akman, Mustafa. *Celâleddin ed-Devvânî*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2017.
- Anay, Harun. "Devvânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9: 257. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Anay, Harun. *Celâleddin ed-Devvânî ve Hayatı, Eserleri, Ahlâk ve Siyaset Düşüncesi*. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1994.
- Ayderûs, Abdülkâdir b. Şeyh b. Abdullah, el-Huseynî, el-Haçramî, el-Yemenî, el-Hindî. *en-Nûru's-Sâfir 'an Ahbârî'l-Karnî'l-Âşir*. Nşr. Ahmed Hâlû - Mahmûd el-Arnâvûd - Ekrem el-Bûsyî. Beyrût: Dâru Şâdir, 2001.
- Brockelman, Carl. *Geschichte Der Arabischen Litteratur: zweiter supplementband*. 3 Cilt. Leiden: E.J.Brill, 1938.
- Devvânî. *Hâşiye 'ale'l-Beydâvî 'alâ sûreti'l-Fâtîha*. Murad Molla, 215: 1-66. Murat Molla Kütüphanesi.
- Devvânî. *Hâşiye'alâ tefsîri sûreti'l-İhlâş li İbn Sînâ*. Hamidiye, 1441: 132-138. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Devvânî. *Hâşiye'alâ tefsîri sûreti'l-İhlâş li İbn Sînâ*. Ragıp Paşa, 1469: 45-51. Ragıp Paşa Kütüphanesi.
- Devvânî. *Risâle fi tahkiki intâci kavlihi ve lev 'alimellahu filhim hayran*. Halet Efendi, 450: 70-71. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Devvânî. *Risâle fi tefsîri kavlihi Te'âlâ Âmentü ennehû lâ ilâhe illelezzî*. Çelebi Abdullah, 175: 159-162. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Devvânî. *Risâle fi tefsîri kavlihi Te'âlâ Âmentü ennehû lâ ilâhe illelezzî*. Kasıdecizâde, 757: 1-6. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Devvânî. *Risâle fi tefsîri kavlihi Te'âlâ Âmentü ennehû lâ ilâhe illelezzî*. nr. 1020: 6^b-7^b. Kütahya Tavşanlı Zeytinolu Kütüphanesi.
- Devvânî. *Risâle fi tefsîri kavlihi Te'âlâ yâ benî âdeme huzû zîneteküm*. Esad Efendi, 1143: 83-88. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Devvânî. *Risâle fi tefsîri kavlihi Te'âlâ yâ benî âdeme huzû zîneteküm*. Esad Efendi, 3685: 150-164. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Devvânî. *Risâle fi tefsîri sûreti kul yâ eyyühe'l-kâfirûn*. Esad Efendi, 246: 111-117. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Devvânî. *Risâle fi tefsîri sûreti kul yâ eyyühe'l-kâfirûn*. Esad Efendi, 3733: 19-40. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Devvânî. *Risâle fi tefsîri sûreti kul yâ eyyühe'l-kâfirûn*. Giresun Yazmalar, 100: 15-29. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Devvânî. *Risâle fi Tefsîri Sûreti'l-İhlâş ve Sûreti'l-Kâfirûn*. Hacı Beşir Ağa Bölümü, 666: 117-126. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Devvânî. *Risâle fi't-Tefsîr*, Lala İsmail 703:126-130. Süleymaniye Kütüphanesi.

- Devvânî. *Risâle müte'allika ilâ sureti kul yâ eyyühe'l-kâfirûn*. Giresun Yazmalar (tüyatok), 3572: 15^a-29^a. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Devvânî. *Tefsîru âyeti yâ benî âdeme huzû zîneteküm*. Ragıp Paşa, 1469: 2-10. Ragıp Paşa Kütüphanesi.
- Devvânî. *Tefsîru kaolihi Te'âlâ yâ benî âdeme huzû zîneteküm*. Reisülküttab, 1147: 130-137. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Devvânî. *Tefsîru kul yâ eyyühe'l-kâfirûn*. Atıf Efendi, 2793: 5^b-15^a. Atıf Efendi Devlet Kütüphanesi.
- Devvânî. *Tefsîru kul yâ eyyühe'l-kâfirûn*. Fazıl Ahmed Paşa, 1602: 93^b-96^b. Köprülü Kütüphanesi.
- Devvânî. *Tefsîru kul yâ eyyühe'l-kâfirûn*. Hacı Mahmud Efendi, 385: 99-112. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Devvânî. *Tefsîru sureti kul yâ eyyühe'l-kâfirûn*. Karaçelebizâde, 342: 31-43. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Devvânî. *Tefsîru sureti kul yâ eyyühe'l-kâfirûn*. Reisülküttab, 1147: 152-161. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Devvânî. *Tefsîru sureti kul yâ eyyühe'l-kâfirûn*. Şehid Ali Paşa, 316: 558-566. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Devvânî. *Tefsîru Sûreti'l-ihlâş*. Esad Efendi, 246: 120-127. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Devvânî. *Tefsîru Sûreti'l-ihlâş*. Hacı Mahmud Efendi, 385: 74-88. Süleymaniye Ktp.
- Devvânî. *Tefsîru Sûreti'l-ihlâş*. nr. 3186/1: 1^b-26^b. Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi.
- Devvânî. *Tefsîru Sûreti'l-ihlâş*. Reisülküttab, 1147: 140-151. Süleymaniye Ktp.,
- Devvânî. *Tefsîru Sûreti'l-ihlâş*. Şehid Ali Paşa, 321: 75-89. Süleymaniye Ktp.
- Devvânî. *Tefsîru sûreti'l-kâfirûn*. Cârullah, 99: 1-12. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Devvânî. *Tefsîru sûreti'l-kâfirûn*. nr. 1548: 54^b-61^a. Burdur İl Halk Kütüphanesi.
- Devvânî. *Tefsîru sûreti'l-kâfirûn*. nr. 1849: 30^b-40^b. Amasya İl Halk Kütüphanesi.
- Devvânî. *Tefsîru sûreti'l-kâfirûn*. Ragıp Paşa 1469: 10-20. Ragıp Paşa Kütüphanesi.
- Devvânî. *Tefsîru sûreti'l-kâfirûn*. Veliyüddin Efendi, 171:1-3. Beyazıt Devlet Kütüphanesi.
- Devvânî. *Tefsîru sûreti'l-kâfirûn*. Veliyüddin Efendi, 2134: 100b-115a. Beyazıt Devlet Kütüphanesi.
- Devvânî. *Tefsîru sûreti'l-kâfirûn*. Veliyüddin Efendi, 269: 228b-245b. Beyazıt Devlet Kütüphanesi.
- Devvânî. *Tefsîru sûreti'l-kâfirûn*. Veliyüddin Efendi, 3277: 31b-42b. Beyazıt Devlet Kütüphanesi.
- Eroğlu, Muhammed. "Müînüddin İcî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 21: 414-416. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Hansârî, Muhammed Bâkır b. Zeynelabidîn b. Ca'fer el-Müsevî. *Ravzâtü'l-cennât fi ahvâli'l-ulemâi ve's-sâdât*. Nşr. Esedullah İsmailiyyân. 8 Cilt. Tahran, Kum: Mektebetü İsmailiyyân, 1390.
- İbnü'l-Îmâd, Şihâbuddîn Ebü'l-Felah Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed. *Şezerâtü'z-zeheb fi aḥbâri men zeheb*. 10 Cilt. Nşr. Abdülkâdir Arnaut - Mahmûd Arnaut. Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1406/1986.

- Kâtib Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah. *Keşfü'z-zünûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. 2 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-türâsi'l-arabî. ts.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-müellifîn: terâcimu muşannifi'l-kütübi'l-'Arabiyye*. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1414/1993.
- Leknevî, Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhayy b. Muhammed. *el-Fevâidü'l-behiyye fi terâcimi'l-ḥanefiyye*. Nşr. Muhammed Bedreddin Ebû Firâs en-Na'sânî. Mısır: Matbaatü's-Se'âde, 1324.
- Sehâvî, Ebü'l-Ḥayr Şemseddin Muhammed b. 'Abdurrahmân. *ed-Ḍav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-ḳarni't-tâsi'*. 12 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Cil. 1412/1992.
- Soysal, Fikret. *Celâleddin ed-Devvânî'nin Firavun'un İmanı Konusundaki Görüşleri ve Ali el-Kari'nin Eleştirisi*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2004.
- Şevkânî, Muhammed b. 'Ali. *El-Bedru't-ḫâlî' bi meḥâsini min ba'di'l-ḳarni's-sâbi'*. 2 Cilt. Kâhire: Daru'l-Kütübi'l-İslâmî. ts.
- Turgut, Ali Kürşat. "Devvânî ve Enmûzecu'l-Ulûm Adlı Eseri". *EKEV Akademi Dergi* 18/59 (Bahar 2014): 443-455.
- Zirikli, Hayreddîn. *el-A'lâm: Kâmûsu terâcimi li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ*. 8 Cilt. Beyrut: Daru'l-ilm li'l-melâyîn, 2002.

EK.1. TAHKIKLİ METİN

تفسير الفاتحة لمولانا جلال الدواني

[7ب]/

بسم الله الرحمن الرحيم⁴²(بسم الله) : هو⁴³ الذات المحتوي على جميع⁴⁴ الكمالات الذاتية والصفاتية والأفعالية.(الرحمن) : المفيض رحمة الامتنان على جميع الأعيان بفيض الجود⁴⁵ حسبما⁴⁶ يقتضيه الحكمة والوجود.⁴⁷(الرحيم) : المنعم على الأعيان الموجودة بنعم الكمالات اللائقة⁴⁸ بكلّ منها على ما يقتضيه العناية الأزليّة بمخلوقاته.وقد⁴⁹ قيل: "الاسم" مقم. وقيل: ⁵⁰ إنما أقم، لأن التيمّن والتبرك يكون باسمه لا بذاته.وقد اختلف في أن الاسم عين المسمّى أو غيره⁵¹، وظاهر أن الاسم بمعنى اللفظ الدالّ على ما وضع له غير المسمّى الذي هو المعنى العقلي أو الأمر الخارجي بل لا يصحّ هذا لأن يكون محلّ النزاع. وقد خصّ الاسم ههنا بمثل⁵² العالم والقادر.

فلعلّ من جعله حينئذٍ غيره قال: الاسم هو مفهوم الذات مع وصف المشتق منه وهو غير الذات المعيّن الموضوع له.

ومن جعله عينه أراد أن وصف الذات عينه وأن وصف المشتقّ منه كما اعتبر في الاسم اعتبر أيضا في الموضوع له. إذ ليس العالم مثلاً موضوعاً لذات عارية عن صفة العلم بل لذات موصوفة بها، فلا تغاير بينهما إلا باعتبار⁵³ شبيهه يغاير⁵⁴ ما بين الماهية⁵⁵ وصورتها الحاصلة في الذهن على مذهب من قال باتحادهما⁵⁶ سواء كان الحاصل في الذهن كنهها أو وجهها. ولك⁵⁷ أن تعتبر⁵⁸ ذلك فيما بين اسم "زيد" مسماه⁵⁹ حيث عن الذات باللفظ المخصوص وجعل عينه بحيث⁶⁰ إذا وقع اللفظ في الخارج كان عين الذات، وإذا وجد في⁶¹ الذات بالوجود اللفظي كان عين هذا⁶² اللفظ كما قيل بين الذات والصورة العقلية. فتأمل.

42 ج و - بسم الله الرحمن الرحيم.

43 ب ه و - هو.

44 ب ه و - جميع.

45 أ د: الوجود.

46 أ ج د - حسبما.

47 ب ه و: الجود.

48 ب ج د ه و: اللايقة.

49 ج - قد.

50 و - الاسم مقم. و قيل، صح هامش.

51 د - أو غيره.

52 ب: بمعنى.

53 ه و: الإعتبار.

54 أ د: لتغاير. ب: بتغاير. و: تغاير.

55 ج ه و: المهية.

56 د: بايجادهما.

57 أ ج د: ذلك.

58 أ ج د: يعتبر.

59 أ ج د: مسمّاته.

60 ج - بحيث.

61 ب ه و - في.

62 د - هذا.

(الحمد): هو إظهار صفة الكمال على وجه ينبئ عن التعظيم، وذلك يكون بالذات والحال والفعل⁶³ والقول.

فالحمد الذاتي: هو ظهور الذات في ذاته بذاته لذاته.⁶⁴

والحاليّ اتصافه بصفات الكمال وتخلفه بأخلاق حسنة، فإن إتصافه بصفة العلم والكرم ولوازمها وملزوماتها.

والفعلّي⁶⁵ إيجاد الأكوان بصفاتهما، وبسط موائد كرمه على بسيط⁶⁶ القابليات حسبما يقتضيهما في كلّ زمان ومكان. ونفس الأكوان أيضا محامد⁶⁷ دالة على صفات مبدعها سوابقها ولواحقها مثل الأقوال.

والقولّيّ إيقاع⁶⁸ الأقوال الدالة على الصفات مرضية أخلاق سنّية بحسب الصدور عن المبدأ وباعتبار مضمونها وما يترتب [8] عليها.

(الله): المستحق له لذاته⁶⁹ وصفاته لا يتعدى⁷⁰ منه الى غيره، إذ ليس لغيره كمال لذاته حتى يستحق الحمد لأجله، بل كلّ ما يرى لغيره من الكمال. فإنّه من الله حقيقة⁷¹ ليس له نسبة الى غيره إلا على سبيل العارية، وتعظيم المستعير لأجل المستعار، تعظيم للغير⁷² حقيقة، بل فيه تصوير⁷³ المستعير باطنا، لعلك⁷⁴ تتفطن ممّا تلوت أن ليس الحامد⁷⁵ أيضا إلا الله ولأجل الله.

(رب العالمين): مظهر الرتب والمنازل العلوية والسفلية الصورية والمعنوية على حسب الحكمة الإلهية، ومبلغ كل أمر كماله اللائق⁷⁶ به بفضله.

(الرحمن): مظهر الرتب⁷⁷ والأعيان⁷⁸ ومراتب القابليات وحيثيات الذات.

(الرحيم): المخرج برحمته كلّ كمال لأيّ أمر كان الى الوجود العينيّ على ما يقتضيه العناية الإلهية.⁷⁹ ويُفصّح عن معنى الاسمين أسماء⁸⁰ القضاء والقدر.

(مالك يوم الدين): ملك يوم الجزاء يوم يوفى⁸¹ كل أحد جزاء ما عمل. (يوم تبلى السرائر)،⁸² ويرتفع غبار الأعيان وأوهام المالكية والمملوكية⁸³ فيما بين الأنام. يوم⁸⁴ ينادي هو ويجيب بنفسه: (لمن الملك اليوم لله

⁶³ د : العقل.

⁶⁴ أ - والحمد والفعل والقول. فالحمد الذاتي: هو ظهور الذات في ذاته بذاته لذاته، صح هامش.

⁶⁵ د : العقلّي.

⁶⁶ ب : بسيط.

⁶⁷ ب ج : محاد. د : محامد. هـ و: فحامد، صحا هامشان.

⁶⁸ أ ب ج و هـ : إيقاع.

⁶⁹ ب : بذاته.

⁷⁰ د : ولا يتقوى.

⁷¹ هـ : حقيقة.

⁷² ب هـ و : للمعير.

⁷³ ب ج هـ : تعير. د : تعبير. و : تعير.

⁷⁴ أ : ولذلك.

⁷⁵ ب د هـ و : الحامدية.

⁷⁶ ج د هـ و : اللايق.

⁷⁷ ب : المظهر للرتب.

⁷⁸ أ : اعيان.

⁷⁹ ب : الأزلية. ب - الإلهية، صح هامش. هـ و : الإلهيات، صحا هامشان "الإلهية".

⁸⁰ د : اسمان.

⁸¹ د : توفى.

⁸² [سورة الطارق 9].

⁸³ هـ - و المملوكية.

⁸⁴ ج - يوم.

الواحد القهار).⁸⁵ يوم يترصده المحجوب وقتنا ويشاهده العارف دائماً.⁸⁶ ولما ارتفع لباس الحجب وانكشف الذات الأحدثية خوطب بقوله.

(إِيَّاكَ): لا غير.⁸⁷

(نَعْبُد): بأنواع العبادات لا نستطيع أن نعبد سواك لإرتفاعه عن نظرنا بالكلية، لا نخشع ولا نتذلل إلا لك. إذ كل ما نعبده ونتوجه⁸⁸ إليه ليس إلا⁸⁹ هو⁹⁰ ملتبساً⁹¹ بلباس، هو أيضاً من شؤنه و لوازمه.

(و إِيَّاكَ): لا من غيرك.

(نستعين): لا نستعين في شئ من الأشياء وفعل من الأفعال وصفة من الصفات إلا منك، إذ لا يقول⁹² أحد على إعطاء بشيء⁹³ وإعانة أحد وإفاضة أمرٍ سواه إذ كل ما تخيل⁹⁴ معيناً في أمرٍ فهو هو لا غير. ولما ظهر أن ليس للغير⁹⁵ حقيقة ولا سواه أثر بل حقيقة كل شئ ومأل كل أمرٍ فإنما هو هو فلا تفاوت في خلقه ولا فضل لأحد على آخر من العارفين والمحجوبين والمهتدين⁹⁶. أشار إلى دفعه بقوله.

(اهدنا الصراط المستقيم): أقرب الطرق الموصلة الى البغية، فإن الطرق وإن كانت⁹⁷ كلها موصلةً إليه لكن بينها تفاوت. فأحد يشاهد مطلوبه⁹⁸ عياناً عارياً من حجب الكثرة وغشاء الإمكان، فيفوز بما فاز، وآخر يعرفه في لباس⁹⁹ الأعيان / [ب8] والأسماء عارفاً بانه هو المتجل¹⁰⁰ فيها بشؤنه فهو العارف السالك أو ذاهلاً عنه¹⁰¹ زاعماً إياه غيره فهو حنينذ وإن كان مشاهدًا لمطلوبه لكنه أنه يزعم¹⁰² غيره. فمنهم أن¹⁰³ يجعلها ذريعة له ووصلة إليه فهم¹⁰⁴ المستدلون الواقعون¹⁰⁵ في سلاسل الكثرة ومشاق الاستدلال المصيب تارة والمخطئ أخرى. ومنهم من يذهل عنه ولا يشاهده¹⁰⁶ منها¹⁰⁷ بوجه¹⁰⁸، فهم الضالون.

(صراط الذين أنعمت عليهم): من العارفين والسالكين والمستدلين المصيبين¹⁰⁹. و لما كانت¹¹⁰ نعمة¹¹¹ عامة شاملة لكل كيف لا، ولا شيء خالٍ عن حلية الوجود الذي هو أصل النعم¹¹² عليه.

⁸⁵ [سورة المؤمن 16].

⁸⁶ ه و : دائماً.

⁸⁷ ب ه و : لا غيرك.

⁸⁸ د + إلا .

⁸⁹ ب + ما .

⁹⁰ د - (ما) هو .

⁹¹ ب ه و : ملتبساً.

⁹² ب ه و : لا يقوى.

⁹³ ب ج د ه و + شئ.

⁹⁴ ب د ه و : يخيل.

⁹⁵ ب ج : للعين.

⁹⁶ ب ه و + والغاوين.

⁹⁷ ب : كان.

⁹⁸ ب + فيضا.

⁹⁹ ج د : الناس.

¹⁰⁰ ب ج د ه و : المتجلّى.

¹⁰¹ أ : بلاغاته. ج د : ذا بلاغاته.

¹⁰² ب ج د ه و : يزعم انه.

¹⁰³ ب ج ه و : من. د : لن.

¹⁰⁴ ج - فهم.

¹⁰⁵ ب ج د : الواقفون.

¹⁰⁶ د : نشاهده.

¹⁰⁷ ج د : فيها.

¹⁰⁸ ه : بوجههم.

¹⁰⁹ أ : المعينين. د : المعيبين.

¹¹⁰ ب ه و : كان.

¹¹¹ د : نعمه.

¹¹² ب ه و + عين المنعم.

(غير المغضوب عليهم): ومن أضاعوا قابلياتهم وسَعَوْا في سبيل الطاغوت وفيما يترتب عليه الكثرة وشامة التفارقة وصاروا محرومين عن روح الوصال ونعمة لذة الوجدان. فإن المغضوب عليه وإن كان منعماً عليه بنعم الوجود وما يتبعه وبكونه منظوراً لنظر الحق بنظر الجلال¹¹³ وبكونه¹¹⁴ منظوراً بنظر التربية وتطهيره عن دنس الذنوب وإرشاده إلى ما هو كمال بالذات وطاعة لغير وسط على ما يشار إليه بقوله: سبقت رحمتي على غضبي¹¹⁵. لكنه بتوسط الكثرة وعوج الوسائط¹¹⁶، فسبيله سبيل بعيد بالقياس إلى سبيل المنعم عليه بنعمة الجمال وصورة الكمال وظهور العبادات وملاحظة الذات بصفاته الذاتية وشؤنه الإنسية.

(ولا الضالين): الهائمين في أودية¹¹⁷ الضلال الذين¹¹⁸ لا يجدون نحو المطلوب الحقيقي سبيلاً بترصد¹¹⁹ الكثرة والإمكان على صحائف قلوبهم واستيلاء¹²⁰ الإعتبارات وسبيل الحيثيات على سمعهم وأبصارهم.

ونحن نبتهل إليك متوجهين نحو جنابك طالبين إجابتك¹²¹ لما سألنا منك بأقوى ذريعة وأكد وسيلة هي أسماءك الحسنى وإسمك الأعظم وعبادك المخلصين¹²² وأشرف أنبيائك المرسلين محمد وآله وصحبه أجمعين. والسلام على من اتبع الهدى¹²³.

[تمت الرسالة الجلالية في أواخر شهر ذي القعدة عن يد العبد القصير أحمد بن محمد غفر الله له في سنة ثلاث وثمانين بعد الألف].

¹¹³ أ ج د - بكونه منظوراً لنظر الحق بنظر الجلال.

¹¹⁴ أ : كيفه. د : بكونه.

¹¹⁵ [البخاري، الصحيح، التوحيد، 15، 22، 28، 55؛ مسلم، الصحيح، التوبة، 14].

¹¹⁶ ب ج ه و : الوسائط.

¹¹⁷ د : روية.

¹¹⁸ ب : الذي.

¹¹⁹ د : يثمر ضد.

¹²⁰ ب : غشاء. ج ه و : عشاء. د : غبار.

¹²¹ د - طالبين إجابتك.

¹²² أ - وعبادك المخلصين.

¹²³ ب - والسلام على من اتبع الهدى.

في هامش د : تمت الرسالة الجلالية بعون الله على يد عبده الذليل عمر بن اسماعيل غفر الله له ولوالديه وأحسن إليهما وآليه.

في هامش هـ : تمت الرسالة بعناية الهدى.

في هامش و : تمت بعون الله.